

Ғылыми мақала
МҒТАР 03.20

<https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-149-4-177-193>

Империялық кезеңде қазақ зиялыларының әлеуметтік-мәдени бірегейлігін қалыптастыру факторлары (XIX ғасырдың ортасы – XX ғасырдың басы)

Жанар Абсаттарова^a, Жанна Мажитова^b

^aАкадемик Е.А. Букетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан

^b «Астана медицина университеті» КеАҚ, Астана, Қазақстан

✉ shanar_77@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада тайпалық дала ақсүйектері көшбасшыларының өмір жолдары материалдарындағы және XIX ғасырдың ортасы мен XX ғасырдың басындағы қоғамдық-саяси дискурстың сюжеттері негізіндегі империялық кезеңдегі қазақ зиялыларының әлеуметтік – мәдени бірегейлігін қалыптастыру факторлары ашылады. Ресейдің отарлау жағдайындағы байырғы ақсүйектер байланыс пен империялық әкімшілікке қосылу арқылы өз пікірін сақтау үшін шаралар қабылдағаны анықталды.

Империялық биліктің практикалық қызметіндегі мәдени айырмашылықтарды еңсеру саясаты жергілікті халыққа қатысты дала ақсүйектерінің ресейлік білім беру тәжірибелеріне жүгіну арқылы жүзеге асырылды, бұл оны қоғамға біріктіру құралы ретінде қарастырылды. Сонымен қатар, Ресейдің білім беру институттарының ықпалында болған қазақ ақсүйектерінің қалыптасқан бірегейлігі ішкі отарлаудың күрделі әлеуметтік-саяси және мәдени контекстіне: Дала өлкесіне қоныс аудару қозғалысына, либералды реформалар мен қарсы реформаларға, қоғамдық сананың, саяси және ұлттық радикализмнің өсуіне байланысты дуалды сипатқа ие болды. Зерттеу кезеңінде Ресей империясында болған әкімшілік, әскери және қоғамдық-саяси процестер жүйесіне қосыла отырып, империялық сарапшылардың функцияларын орындай отырып, мемлекеттік режимге қызмет ете отыра, ақсүйектер элитасының өкілдері отандастардың мәдениеті мен мінез-құлық стратегияларына қатысатындығын жақсы білді, бұл отаршылдыққа қарсы, белгілі бір дәрежеде орыстарға қарсы жай-күйдің пайда болуына, ұлттық бірегейліктің нығаюына себеп болды.

Түйін сөздер: Қазақ зиялылары; әлеуметтік-мәдени сәйкестілік; Дала өлкесі; білім беру саясаты; отарлау.

For citation: Absattarova, Zh., Mazhitova, Zh. Factors of formation of socio-cultural identity of Kazakh intelligentsia in the Imperial period (mid-19th – early 20th centuries). Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Series: Historical Sciences. Philosophy. Religious studies. 2024. №4(149). 177-193. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-149-4-177-193>

Для цитирования: Абсаттарова Ж., Мажитова Ж. Факторы формирования социокультурной идентичности казахской интеллигенции в имперский период (середина XIX – начало XX века). Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки Философия. Религиоведение. 2024. №4(149). 177-193. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-149-4-177-193>

Кіріспе

Қазіргі тарих ғылымында ұлттық зиялылардың қалыптасуына байланысты мәселелердің кең ауқымына, сондай-ақ қоғамдастықтың әлеуметтік-мәдени бірегейлігін қалыптастыру факторларына басымдылық беріледі. Бұл негізінен дала ақсүйектерінің когортасынан жұмылдырылатын Қазақ ұлттық зиялыларының отарлау бағыттау жүйесінде маңызды функциялардың болуымен сипатталуы мүмкін. XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басында қазақ қоғамының артықшылықты таптарының этникалық өзіндік санасы мен ұлттық-мәдени бірегейлігін қалыптастыру процесі бірнеше жағдайлардың әсерінен белсенді қарқынмен дамыды. Ресей империясының дала аймақтарына ілгерілеуі отаршылдықтың факторы болып, үстемдік пен мәжбүрлеумен қатар жүрді. Бұл қазақ қоғамының қалыптасқан бөлігінің өте жағымсыз және жиі наразылық реакциясын тудырған байырғы халықтарды орыстандыру және оларды күштеп седентаризациялау тәжірибесінде айқын көрінді. Сонымен қатар, XIX ғасырдың екінші жартысында жергілікті ақсүйектер мүліктік қирау проблемасына тап болып, өз мәртебесін империялық бюрократиямен және Ресейдің мемлекеттік құрылымдарымен нығайтылған байланыстар арқылы сақтауға тырысты. Әлбетте, «әскери және дипломатиялық қызмет, әкімшілік жобаларға қатысу ұлттық элиталардың билікке деген адалдығын тәрбиелеу мен көрсетудің «орнына» айналды. Осыған байланысты Қазақ ұлттық жоғары қоғамының көптеген қайраткерлері Ресейдің білім беру институттары арқылы империялық әскери және мемлекеттік қызмет жүйесіне еніп, осы салаларда өздерінің керемет қабілеттерін көрсете білді. Сонымен бірге, дәстүрден мәжбүрлі түрде ажырауы, билік болашағының жоғалуы дала ақсүйектері үшін терең моральдық жарақатқа айналды, соның салдарынан ресейлік саяси байланыс саласында тиісті түрде қабылданған топтың және оның жеке тұлғаларының әлеуметтік «иеліктен шығарылуы болды» (Нуркина, 2018).

Жоғарыда айтылған аспектілерге байланысты мақаланың мақсаты XIX ғасырдың ортасы мен XX ғасырдың басындағы хронологиялық параметрлерде қазақ зиялыларының әлеуметтік-мәдени бірегейлігін қалыптастыру факторларын анықтау болып табылады. Белгіленген уақыт шеңберінде зерттеу мақсатына жету жеке міндеттер спектрін шешуді қамтиды: ұлттық элиталардың мәдени біріктірілу тұрғысынан отарланатын аймақтардағы ресейлік білім беру саясатының мазмұнын ашу, сондай-ақ, көшпелі ақсүйектердің әлеуметтік-мәдени сәйкестігін жеке, қоғамдық-саяси, ұлттық сипаттағы жағдайларды негіздеу болып саналады.

Материалдар мен тәсілдер

Мақаланың қайнар көзі – XIX ғасырдың ортасы мен XX ғасырдың басындағы орыс қоғам-саяси қайраткерлерінің естеліктерінен алынған қазақ зиялыларының көрнекті өкілдерінің (Ш.Ш. Уәлиханов, Г.Б. Уәлиханов, А.Н. Бөкейханов және т.б.) жеке және саяси өмірбаяндарының материалдары (Потанин, 1904); (Ядринцев, 1904) болып табылады. Заманауи ғалымдар жазбаларының куәландыратын құндылығы – дәуірдің тарихи-

мәдени контекстін өз кейіпкерлерінің жеке және қоғамдық-саяси өмір жолдарының мән-жайларымен тығыз байланыстыруда жатыр, бұл қазақ зиялылары майдангерлерінің әлеуметтік-мәдени бірегейлігін қалыптастыру факторлары, олардың кәсіби қалыптасуы, дүниетанымы, ресейлік отарлау жобалары мен тәжірибелерін қабылдау, ұлттық мәселені қабылдау туралы түсініктерді нақтылауға мүмкіндік береді.

Мақаланы жазу кезінде Ресей империясының орталығы мен айналасы әскери-әкімшілік және қоғамдық-саяси қатынастар жүйесіндегі өзінің мәртебесі, кәсіби және жеке перспективалары туралы элиталық қоғамдастық өкілдерінің зияткерлік әрекеттері мен ішкі тәжірибелерінің алуан түрлілігін бейнелейтін қазақ зиялыларының эго-мәтіндері бірдей маңызды қызметті орындады. Кейіпкердің ішкі тәжірибесіне жарық түсіретіндей, өмірбаянын күшейтетін осындай эго-айғақтар ретінде шығармалар жинақтары (Ш. Ш. Уәлиханов, 1904), жинақшалар (Г. Уәлиханов, 1891), саяси және әлеуметтік-экономикалық сипаттағы басылымдар (А. Бөкейханов, 1908), (Ш. Уәлиханов, 1947); (Сұлтан-Газа Уәлихановтың хаты, 1890); (А. Бөкейханов, 1995) шығармалар жинақтары айғақталады.

Мақалада қойылған міндеттерді шешу үшін істі жүргізу сипатындағы материалдарды: әскери қызметтегі қазақтардың қызметтік тізімдерін, дала ақсүйектері өкілдерінің делдалдығымен кең ауқымды отарлау міндеттерін шешуге империялық биліктің мүдделілігін көрсеткен Ресей шенеуніктерінің хат-хабарларын, есептерін жұмысымызға тартпай мүмкін болмады.

Әдістемелік тұрғыдан алғанда, авторлық қорытындылардың негіздемесі «жаңа мәдени-интеллектуалды тарих» пәндік өрісімен сәйкес келеді, өйткені осы бағыт аясында жалпыға бірдей белгілі фактілер, оның ішінде өмірбаяндық фактілер ғана емес, дискурсивті тәжірибелер алдыңғы қатарға шығады, олардың тұжырымдамасы арқылы тарихи кейіпкерлердің өмірбаяндарының осындай нұсқасын құру мүмкіндігі пайда болады, олардың өмірбаяны туғаннан бастап өмірден өткенше дейінгі уақытты қамтитын әлеуметтік-мәдени контекстіне «әсер етеді» және жеке мінез-құлық стратегиялары мен тәжірибелері қоғамның нормаларымен және құндылықтарымен байланысты болады, оның аясында олардың жеке үлгісі қалыптасады.

Осыған байланысты, қазақ зиялыларының әскери-дипломатиялық және қоғамдық-саяси өмір жолдарын, сондай-ақ олардың әлеуметтік-мәдени бірегейлігін анықтаған факторларды зерделеу кезінде «жаңа өмірбаяндық тарих» тәсілдеріне жүгіну нәтижелі болды, өйткені қазіргі жағдайда зерттеулердегі өмірбаяндық элемент жаңа сапаға ие болады. XX ғасырдың аяғы мен XXI ғасырдың басындағы антропологиялық бұрылыс жағдайында өмірбаяндарды зерттеуде тарихшылар қоғамдық, кәсіби және мансаптық аспектілердің рефлексиясынан кейіпкерлерінің жеке, жақын, эмоционалды-сезімтал, ішкі өміріне қайта назар аударады. Сонымен қатар, егер өмірбаянның тікелей объектісі туған сәттен қайтыс болғанға дейінгі кезеңдегі жеке адамның өмірі болса, онда тақырып әр уақытта өмірбаян кейіпкерінің өмір сүру кеңістігі қалыптасатын әлеуметтік және мәдени жағдайы болып табылады.

Тарихи ғылымның дәстүрлі әдістерімен қатар (тарихи-салыстырмалы, проблемалық-хронологиялық) постклассикалық білімнің әдістемелік құралдарын қолдану көзделді.

Сонымен, дискурсты деконструкциялау әдісі, «дискурсты бастапқы және қайталама деп бөлуді қамтиды» (Миняр-Белоручева, 2015). «Осындай бөлініске сәйкес бастапқы дискурста негізінен тарихи баяндау бар», ол қазақ зиялылары өкілдерінің өмірбаянының жалпыға белгілі фактілері мен сюжеттерін» бастапқы дереккөздердегі ақпаратты өңдеу арқылы ұсынылады. Екінші дискурста зерттеушінің тарихи санасы, оның оқиғаны қабылдауы мен түсіндіруі қатысады. Осылайша, қайталама тарихнамалық дискурс тарихшының жеке зияткерлік және ғылыми-зерттеу тәжірибесімен толықтырылады» (Сол жерде).

Өмірбаяндық әдіс көптеген дереккөздер негізінде өмірбаян кейіпкерінің «ішкі» әлемін ашуды, әлеуметтік институттар мен әлеуметтік өзгерістерді қайта құру арқылы оқиғаның тарихи болашағын қайта құруды, барлық «куәгерлердің» ұстанымдарын салыстыруға мүмкіндік беретін «таңбалық интеракционизм», «ұйымдастырушы» рөлі бар кейіпкерлердің «өмір тарихы» өмірбаяндық материалын тарихшы-аудармашыға тиесілі әдісін қолдануды қамтиды.

Талқылау

Ұлттық зиялы қауымның әлеуметтік-мәдени бірегейлігін және оның империялық отарлау жағдайында қалыптасу факторларын зерттеудің отандық тарихнамалық дәстүрі революцияға дейінгі кезеңде қалыптаса бастады және көрнекті қазақ зиялыларының (Ш. Уәлиханов, 1947); (Сұлтан-газы Уәлихановтың хаты, 1890); (И. Ибрагимов, 1904); (А. Бөкейханов, 1995) ғылыми және публицистикалық өзіндік рефлексиясын білдірді. Қазақ ағартушыларының еңбектерінде дала өлкесіндегі ұлттық құрылыс, отандастардың білімі, өңірдегі экономикалық және әлеуметтік қатынастар мәселелерінің спектрі туралы ұсынылған идеялары этникалық, мәдени, діни өзіндік сана-сезімнің сюжеттері бірінші кезектегі болып табылатын ғалымдардың одан әрі зерттеу студиялары үшін негіз болғанын атап өтпеуге болмайды. Кеңестік кезеңде айқын идеологиялық шектеулерге қарамастан, Қазақстан тарихшыларының «айшығында» ұлттық зиялы қауымның Ресей империясының білім беру, шаруашылық-экономикалық және қоғамдық-саяси тәжірибелеріне қосылу проблемалары жиі орын алды, бұл жанама түрде қауымдастықтың (Тәжібаев, 1965); (Сәбитов, 1950); (Шамахов, 1966) жеке, әлеуметтік және этномәдени бірегейлігінің қалыптасуы мен эволюциясының күрделі және екіұшты процестерін көрсетті.

Бодандық тарихнамада империялық кезеңдегі қазақ зиялыларының әлеуметтік-мәдени бірегейлігі тақырыбы – бір жағынан, XIX-XX ғасырдың басындағы қазақ-орыс қатынастарын зерттеудің кең тарихнамалық дәстүрінің бір бөлігі болды, орыс империясының оңтүстік-шығыс бағытындағы отарлау экспансиясы және отаршылдыққа қарсы қозғалыс аясында, қазақ қоғам-саяси қайраткерлерінің теориялық дайындығы мен тәжірибелік жұмысының нәтижесі ретінде (Ерофеева, 2005; Абселемов, 2019) екінші жағынан, қазақ зиялылары көшбасшыларының бірегейлігіне пайда болған зерттеу қызығушылығы туралы куәландыратын отандық тарихшылардың әлеуметтік-экономикалық процестерді (оқиғаларды) зерттеуден адамның ішкі әлемін тарихта

(мемлекеттерде) құруға қайта бағдарлануы – кейіпкердің жеке басы оқшауланбаған, бірақ басқа тұлғалармен өзара әрекеттесетіндігін ескере отырып, өзінің әлеуметтік ортасымен, қоршаған әлемімен, мәдени және интеллектуалды дәстүрлерімен» бір өмір тарихын» оның барлық бірегейлігімен және толықтығымен (Әбуев, 2005; Бисенова, Мұқашева, 2020; Үдербаева, 2020) жасауға мүмкіндік берді.

Нәтижелер

XIX-XX ғасырдың басындағы Ресей империялық дискурсында орналасқан Орал далалық аймақтарын отарлау процесі «меншікті өз шығысын» игеру ретінде биліктің әкімшілік-аумақтық «орталықтандыру» туралы идеяларын тарату және шеткі жерлерді басқарудың тиімді жүйесін ұйымдастыру тәжірибесінде ғана жүзеге асырылған жоқ. Периферия жағдайындағы Ресей бюрократиясының негізгі міндеттерінің бірі – индигендік халықтың этнолокалды және этно-конфессиялық қауымдастықтарының Ресей империясының әлеуметтік-мәдени кеңістігіне мәдени интеграциясына қатысты мәселе болды.

Отарлау өрісінде маңызды қызметтердің бірі негізінен дала ақсүйектерінің тобынан жұмылдырылған Қазақ ұлттық зиялыларына тиесілі болды. XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басында қазақ қоғамының артықшылықты топтарының этникалық өзіндік санасы мен ұлттық-мәдени бірегейлігін қалыптастыру процесі белсенді қарқынмен дамыды, бұл кем дегенде екі жағдайға байланысты болды. Бір жағынан, Ресей империясының дала аймақтарына ілгерілеуі үстемдік пен мәжбүрлеумен бірге отаршылдықтың факторы болды, бұл қазақ қоғамының қалыптасқан бөлігінің өте жағымсыз және жиі наразылық реакциясын тудырған байырғы халықтарды орыстандыру және оларды күштеп отырықшыландыру тәжірибесінде айқын көрінді. Екінші жағынан, XIX ғасырдың екінші жартысында жергілікті ақсүйектер мүліктік күйреу мәселесіне тап болып, өз мәртебесін империялық бюрократиямен және Ресейдің мемлекеттік құрылымдарымен өнімді байланыстар арқылы сақтауға тырысты.

«Бір жағынан, империяның өз халқына үстемдік етуінің сөзсіз екенін түсіну, екінші жағынан оны орыс мәдениеті арқылы еуропалық өркениеттің жетістіктеріне жетелеуге деген ұмтылыс зиялы қауымды қазақ пен «орыс» әлеуметтік өрістерінің өзара іс-қимылының осындай нысандарын іздеуге итермеледі, оның аясында қазақтар ағартушы бола алар еді, бірақ бұл ретте империя кеңістігіндегі көлеңкеде қалмау мәселесі тұрды. Айта кету керек, мұндай элитаның пайда болуы туралы айта отырып, біз ондағы дәстүрлі дүниетанымның еуропалық біліммен үйлесуін айтамыз» (Мажитова, 2015: 32).

Орыс-еуропалық стандарттар бойынша құрылған қазақ зиялылары (Ш. Уәлиханов, А. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Г. Уәлиханов және т.б.) өздерін бір мезгілде метрополия мәдениетінің аудармашылары және өз халқының мүдделерін қорғаушылары ретінде көрсетті. Сібір мен Дала өлкесінің көрнекті зерттеушісі Н.И. Веселовский, 1904 жылы Ш.Ш. Уәлихановтың шығармаларын жариялауға дейінгі кіріспе мақаласында эмоционалды және сонымен бірге оның кейіпкерін: «Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов қырғыз хандарының ұрпағы және сонымен бірге орыс әскерінің офицері

Шығыстану бағытындағы жарқ еткен жұлдыз» өте дәл «анықтады» (Н. Веселовскийдің жазбасы, 1904: 1). Бұл дәйексөз белгілі бір қатысымдық келісімде байқалатын қазіргі заманғы тарихи-географиялық дискурспен толық байланысты: қазақ зиялыларының өкілдері ресейлік білім беру дәстүріне сәйкес қалыптасқан жергілікті қоғамдастық ретінде империялық құрылымдар тарапынан мәдени қысымға ұшырады, бұл саяси инновацияларды жергілікті тілге «аудару» міндеттерінде көрініс тапты. Сол кездегі ұлттық зиялы қауымның алдында тұрған басты міндеттердің бірі «отаршылдық бүркеніші», «өздерінің/өзгенің» өзгермейтін бөлігін еңсеру және отарлық әкімшілікке қарағанда бірінші кезекте өз халқымен байланысты «органикалық» зиялы қауым ретінде қалыптастыру болды деп санаймыз.

Әлбетте, «орыс отаршылдығының кеңеюі және дала аймақтарына орыс қоныстануын ілгерілету» үйлестіруші жүйесінде жергілікті саяси зиялылардың мәртебесі кейбір тың өзгерістерге ұшырады, бұл империялық биліктің, полиэтникалық типтегі мемлекеттің қалыптасуы жағдайында, өз қызметінде тайпалар арасында сөзсіз беделге ие болған аймақтық ақсүйектердің көрнекті өкілдеріне сүйенуге деген ұмтылысына байланысты болды. Әскери және дипломатиялық қызмет ұлттық зиялылардың билікке деген адалдығын тәрбиелеу мен көрсетудің «орнына» айналды. Осыған байланысты, Ресейдің білім беру институттары арқылы өткен қазақ ұлттық зиялы қоғамының көптеген қайраткерлері империялық әскери және мемлекеттік қызмет жүйесіне еніп, осы салаларда өздерінің керемет қабілеттерін көрсете білді. Сонымен бірге, дәстүрден мәжбүрлі түрде ажырау, билік келешегінің жоғалуы дала ақсүйектері үшін терең моральдық жарақатқа айналды, соның салдарынан орыс саяси байланыс саласында тиісті түрде қабылданған топтың және оның жеке тұлғаларының әлеуметтік «иеліктен шығарылуы» болды» (Нуркина, 2018).

Зерттеу кезеңінде қазақ зиялыларының әлеуметтік-мәдени бірегейлігінің қалыптасуы XIX ғасырдың ортасы мен XX ғасырдың басындағы ішкі отарлаудың күрделі әлеуметтік-саяси және тарихи-мәдени жағдайларында орын алды деген сеніммен айтуға болады, Орталық Азиядағы Ресей империясының әскери-дипломатиялық жетістіктері мен әкімшілік жетістіктерін билік «үлкен орыс халқы» отарлау жобасының маңызды, бірақ шешуші элементі ретінде белгілеп, империялық риториканың ажырамас құралына айналған «ұлт» деп санады. Бұл жағдай Ресейдің империялық саясатының әртүрлі салалардағы шығыс шетіндегі «меншікті» территорияларға қатысты өзгергіштігінің көптеген мысалдарымен толық дәлелденді. Осыған ұқсас өзгергіштік Дала облыстарының байырғы тұрғындарына қатысты білім беру тәжірибесін ұйымдастыру саласында өзін көрсете отырып, олар бүкілресейлік қоғамға көшпенділердің мәдени біріктіруінің шешуші құралы ретінде қарастырылды. Осыған байланысты, XIX – XX ғасырдың басындағы орыс билеушілігі мен оның авторларынан шыққан дискурс пен билік шешімдері орыс тілі мен мәдениетін жергілікті халықтардың «өсу» идеясын жүзеге асыруға, оларды отырықшы өмір салтына үйретуге бағытталған мәдени жалғандыққа кеңінен енгізуді көздейтін ашық орыстандыру жобаларынан «ауытқып кетті». Мысалға алатын болсақ, алғашқы орыстандыру моделі байырғы халықтарды шекті тікелей біріктіру тәсілі ретінде Бенджаминнің миссионері – Забайкалье миссиясының басшысы

ретінде түсірілген: «...біз (басқаларға) орыс лақап атымен орыс атауын береміз, бұрымды кесіп тастаймыз, егер қаражат болса, біз орыс киімін киеміз, ...біз оны орыс тілінде дұға жасауға үйретеміз» (Джераси, 2013: 99). Шығыстанушы және императорлық шенеунік В.В. Григорьев «надандық пен суымшылдықтың қараңғылығында кезіп жүрген» дала көшпенділеріне дін мен ғылымның ағартуы қажет деп есептеді, сондықтан «...осы дүниенің осы жағындағы халықтардың көпшілігін тәрбиелеу немесе қайта тәрбиелеу, қайта жандандыру немесе қайта тудыру, оларды өздеріне көтеру, өздеріне ұқсату және бір ұлыға біріктіру» қажет, қасиетті отбасы» екендігін таныды (Григорьев, 1840: 7-8). Болашақта Н.И. Ильминскийдің білім беру тұжырымдамасы кеңінен тарала отырып, бұл шешендікөнер кейбір өзгерістерге ұшырады және жан-жақты формулаға дейін қысқарды: «өз ұлтын, тілін, наным-сенімдерін сақтауға өзгелер үшін табиғи тілде білім беру және оқулықтарды бөтен тілдегі ең қасиетті жазба ретінде аудару пайдалы» деген пікір қалдырған (Ядринцев, 1891: 64). Орыс білім беру саясатының мәтінінде, отаршылдық саясатының діңгегі ретінде, қазақ зиялыларының қалыптасуына, оның ерекше ұлттық сезім мен әлеуметтік-мәдени бірегейлікке ие болуына жағдай жасалғанына күмән тудырмайды. Ұлттық мектеп форматында мемлекеттік білім беру жүйесінің генезисі мен таралуы жағдайында жергілікті жастар, әсіресе көшпелі ақсүйектер, қалалық мектептер мен мектеп деңгейіндегі оқу орындарында да, университеттерде де білім алу мүмкіндігіне ие болды, бұл олардың топтасуына және Ресей империясының әскери-әкімшілік құрылымдарына қосылуына ықпал етті. Бір қызығы, дала ақсүйектері өзінің мансаптық өсу жолдарын Ресей стандарттары бойынша оқытумен 1840 жылдардан бастап байланыстыра бастады. Сонымен, 1907 жылы 20 мамырда дала генерал-губернаторы шақырған жеке кеңестің материалдарында аймақтағы білім беру жағдайына арналған бөлімде 1841 жылы жазылған Жәңгір ханның белгілі сөзі келтірілген, онда қырғыздарды орыс тіліне оқытудың пайдасы мен қажеттілігі туралы нақты айтылған «оқуды білмесең, ордада ижақсы лауазымды шенеунік болу мүмкін емес» (Жеке кеңестің еңбектері, 1908: 81).

Империялық әкімшілік жүйенің ресми қабылдануы және Ресейдің білім беру жүйесінің барлық сатыларынан өтуге дайын болуы қазақ ақсүйектері өкілдерінің даладағы уақыт пен саяси жағдайдың сын-тегеуріндеріне сәйкес әлеуметтік мінез-құлық сценарийлерін әзірлеуін көздеді. Осы тұрғыдан алғанда, XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басындағы көшпелі элита көшбасшыларының өмірбаянына ұқсас алгоритм бойынша қалыптасты: орыс-қазақ мектептерінде (Ш. Уәлиханов, А. Бөкейханов), ауылдық мектептерде (М. Дулатов), төменгі буын шенеуніктеріне арналған мектеп-интернаттарында да (Ы. Алтынсарин) үй тәрбиесі мен бастапқы білім алып, жастар кадет корпустарында (казак училищелерінде) (Ш. Уәлиханов, Г. Уәлиханов), техникалық мектептерде (А. Бөкейханов) оқуды жалғастырып, Ресей университеттері мен институттарында (Ш. Уәлиханов, А. Бөкейханов және т.б.) білім беру жолын аяқтады. Болашақ ұлттық зиялы қауымның ресейлік кәсіптік (әскери, зайырлы) білім беру саласына тартылуы көбінесе ескі сұлтандық текке жататындығымен және олардың аға туыстарының Ресейдің аймақтық саяси элиталарымен қарқынды байланыстарымен қамтамасыз етілген бұл фактіні атап өтуге болмайды, олардың

өкілдері көшпелі ортада дәстүрлі патриархалдық тәртіпті сақтауға мүдделі болды. Көшпенділер қауымдастығындағы қатынастарды сақтау құралдарының бірі непотизм болды, бұл көбінесе Ресей әкімшілерінің көрнекті сұлтандар мен Сұлтан шенеуніктерінің балаларына қамқорлығының кең таралған моделін түсіндіреді. Мәселен, Батыс Сібір генерал-губернаторы Г.Х. Гасфорд Г. Уәлихановтың тағдырына белсенді қатысып, сұлтан Болатты ұлын Сібір кадет корпусына (1853 ж.) оқуға беруге көндірді (ҚР ОМА. 273 қ. 2 т. 56 іс. 1 п.). Ш.Ш. Уәлихановпен жеке танысы Г.Н. Потаниннің айтуы бойынша: қазақ ағартушысының әкесі Шыңғыс Уәлиұлы өз уақытында Омбыдағы казак училищесін бітірген, Ресей әкімшісі Шекара бастығынан қолдау сұрап сеніп, ол өз алдына аудармашы В.И. Дабшинскиге жауапкершілікті жүктеп, Ш. Уәлихановтың ертіп баруымен Сібір кадет корпусында ұлы оның жолын қайталап әскери білім алуы керек деп санаған (1847) (Потанин, 1904: VI).

Білім беру құралдарымен қазақ ақсүйектерінің ресейлік әлеуметтік Білім беру құралдарымен қазақ ақсүйектерінің Ресейлік әлеуметтік құрылымға инкорпорациясының қарқыны мен нәтижелеріне маңызды түзету әсерін тигізген маңызды мән-жай оқушыларға білім беру қызметтерін ұсыну нысандарындағы, мазмұны мен тәсілдеріндегі сапалы өзгерістер болды. 1830–1840 жылдардағы Ресейдегі қоғамдық-саяси қозғалыс аймақтардағы білім беруді ұйымдастыруға, оқытушылар қауымдастығындағы өзгерістер мен білім беру практикасын жүзеге асыру атмосферасына, соның ішінде әскери ортаға жағымды әсер етті. Г.Н. Потаниннің айтуынша, әскери казак училищесі Сібір кадет корпусына Ш.Ш. Уәлихановтың кіруі қарсаңында қайта құрылды: «1846 жылға дейін бұл қарапайым казак бурсасы болды, мұғалімдердің бір бөлігі урядниктер болды; ...тәрбиеленушілермен қарым-қатынас өрескел; қалайы тарелкалардан ағаш қасықтармен тамақтанды; ...сәтсіздіктер мен бұзақылақтары үшін қатты жазаланды...» (Потанин, 1904: VI). Сібір кадет корпусын Ресей империясының ең жақсы оқу орындарының біріне айналдырған өзгерістер тек оқу ортасының өзгеруінен ғана емес, сонымен қатар кадрлық өзгерістерден де тұрды: жоғары интеллект пен жоғары дайындықпен ерекшеленетін озық педагогтардың (Ждан-Пушкин, Костылецкий, Гонсевский, Сулоцкий және т.б.) пайда болуымен білім беруді өзгерткен.

Ұлттық элиталардың әлеуметтік-мәдени бірегейлігі тұрғысынан кадет корпусының, әсіресе Сібір кадет корпусының білім беру атмосферасы оқушыларды ерекше коммуникативті жағдайға душар етті. Біріншіден, Ресей империясындағы әскери-казактық білім беруді реформалаудың бір бөлігі тәрбиеленушілерді әлеуметтік принцип бойынша бөлуде болды: шенеуніктер мен жаяу әскер офицерлерінің балаларынан құралған роталар және негізінен казактардың балаларынан құралған эскадрильялар болды. Айтпақшы, Шоқан Уәлиханов эскадрильяда өзін мүлдем бейтаныс демократиялық жағдайда тапты, бұл белгілі бір дәрежеде оның озық идеялары мен қоғамдық-саяси көзқарастарына, әртүрлі әлеуметтік топтардағы адамдармен қарым-қатынас орнату қабілетіне әсер етті (Потанин, 1904: X). Г.Н. Потанин кадеттер қауымдастығындағы қарым-қатынастың жай-күйін бейнелі түрде білдіргендей: «корпустағы әдеби идеялар рота арқылы құйылды, өйткені рота курсанттары ақылды отбасылардан шыққан, бірақ жолдастық рух эскадрильяда күшті болды» (Потанин, 1904: X–XI). Екіншіден,

скандинавиялық ақсүйектер, үлкен бейтаныс қаладағы оқу орнында болғаннан кейін, онда туыстары, тіпті таныстары да болған жоқ. Ш. Уәлиханов ең жақсы оқушылардың бірі ретінде жексенбілік демалысқа жолдастарымен бірге барып, әртүрлі адамдармен және әртүрлі ортамен байланыста болды: ұстаздық, бюрократиялық, әртүрлі шендік, бұл оны жаңа біліммен толтырды және кадеттер ұжымында көшбасшылықты бірінші орынға қойды (Потанин, 1904: XIV).

Әскери емес білім алған қазақ зиялыларының басқа да өкілдерінің қалалық өмірі де қарқынды болғанын айта кеткен жөн. Мәселен, Ә. Бөкейханов 1886–1890 жылдар аралығында Омбы техникалық училищесінде оқыған кезінде жөндеу шеберханаларында тәжірибеден өтіп, жергілікті пролетариатпен тығыз байланыста болды, ал бос уақытында «қоғамдық жиналыста ұйымдастырылатын халық оқулары мен әдеби таңдарға ықыласпен барды», жергілікті басылымдарда (Ақмола облысына ерекше қосымша) қазақ халқының тарихи өмірі мен мәдениеті туралы алғашқы мақалаларын жариялады (Асылбеков, Сейітов, 2003: 28).

Ұлттық зиялы қауымның әлеуметтік-мәдени бірегейлігін қалыптастырудың маңызды факторы әскери және зайырлы білімнің қолжетімділігімен, сондай-ақ әлеуметтік және зияткерлік коммуникация шеңберін кеңейтумен қатар, қазақ ақсүйектер қауымдастығының өкілдіктеріне айтарлықтай екіұшты әсер еткен мәртебедегі өзгерістер болды. Ресей заңдарына сәйкес, қызметшілер санатына көшу «қырғыз санатынан шығаруды» көздеді, өйткені бұл «мысалы, Қазан университетінің түлегі М. Қарабаевпен болды, ол мемлекеттік қызметке дәрігер және уездік дәрігер атағы ретінде тағайындалды» (Айтмұхамбетов, 2010: 7).

Бір жағынан, мәртебелік шекаралардың жойылуы ұлттық элитаның ең талантты өкілдеріне империялық сарапшылар қауымдастығына енудің кең мүмкіндіктерін ашты, бұл қоғамдық ұйымдармен (Батыс Сібір зерттеушілері қоғамы, ИОГҚБСБ және т.б.) және баспа «алаңдарымен» (ресейлік және аймақтық баспа басылымдары) ынтымақтастықта көрінді. Әр жылдары Батыс Сібір мен дала өлкесін ғылыми зерттеуге елеулі үлес қосқан Ш. Уәлиханов, Г. Уәлиханов, А. Бөкейханов ОГО және ИОГҚБСБ мүшелері болды. А. Бөкейханов, А. Досов, М. Шорманов, А. Кемеңгеров Сібір газеттері мен журналдарымен белсенді ынтымақтастықта болып, отандастарының этнографиясына, шаруашылық жұмыстарына, өмір салтына арналған мақалалар жариялады.

Екінші жағынан, кәсіби интеграция әрқашан ұлттық-мәдени интеграциямен қатар жүре бермейтіні айқын. Қазақ дала ақсүйектерінің көшбасшылары үшін гипертрофияланған этникалық және таптық сезім, өз отандастарының тағдыры мен проблемаларына қатыстылық сезімі тән болды. Зерттеуші И. Прохоровтың айтуынша, Гази Уәлиханов 1857 жылы кадет корпусының басшылығына «оны сұлтан ретінде ресми түрде атау туралы» өтінішпен жүгініп, еңбекқор оқушы ретінде тиісті рұқсат алды (Прохоров, 2021). Ш. Уәлихановтың өмірбаянын зерттеушілер генерал М.Г. Черняевтің Ташкент жорығына қысқа мерзімді қатысуын сипаттай отырып, Ш. Уәлихановтың руластарына қатысты зорлық-зомбылықтың кез-келген түрінен үзілді-кесілді бас тартқанын айтады. Г.Н. Потаниннің айтуы бойынша «Пишпекті алу кезінде орыс әскерлерінің қатыгездігі... діндарлардың үстінен Шоқанды ренжітті. Ол бұдан былай жорыққа қатыса алмайтынын көрді, Черняевпен ажырап, Верныйге кетті» (Потанин, 1904: XXIX–XXX).

Ш. Уәлихановпен болған травматикалық эпизод оның ұлттық өзін-өзі сезінуін өзектендірді, ол «қырғыздар-қарақшылар емес..., бейбіт халық» деген сеніммен көрінді (Потанин, 1904: XXIX–XXX).

Г.Н. Потанинды Н.М. Ядринцев қайталап, Ш. Уәлиханов генерал Черняев пен оның әскері ұйымдастырған қанды қырғын жағдайына тап болып, «қобалжып барып, Орта Азиядағы алдағы болатын күреске байланысты наразылығын білдірген» деп есептеді (Ядринцев, 1904: XXXVIII).

Осындай әрекетті оның ағайыны Г. Уәлиханов та жасады, ол «Батыс Сібірдің генерал-губернаторының жеке тапсырмаларын абыроймен әрі мұқият орындайды (Семіз-Найман тайпаларының және Қара Ертісте көшіп келген басқа рулардың Ресей азаматтығына жүгінген)» (Удербасова, 2020: 18), бірақ Әулие-Ата (Тараз) қаласының тұрғындарына озбырлық пен аяусыз қарауға қарсыласқан оларға қарсы артиллерия қолданылды, бұл жас лейтенанттың «Черняевпен қарым-қатынасын үзіп, әскери бөлімнен кетуіне себеп болды» (Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архив. 44 қ. 1 т. 43608 іс. 104 п.).

Кәсіби мансаптық үміттер мен шындықтың сәйкес келмеуінен көрінетін тұлғашілік қақтығыс белгілі бір дәрежеде дала ақсүйектерінің санасында жаңа мәртебе күнделікті өмірде элита өкілдерімен бірге жүретін артықшылықтар мен әдеттерден бас тартуды білдіреді деген көзқараспен күшейе түсті.

Бір қызығы, Ш. Уәлихановтың (Г.Н. Потанин, Н.М. Ядринцев) қоғамдық және ағартушылық қызметіндегі жақын достары мен әріптестері ғана емес, сонымен қатар отандастары да (И.И. Ибрагимов) өздерінің естеліктерінде қазақтың көрнекті ағартушысының осындай өмір салтын сақтауға және үнемі қайталауға деген үлкен қажеттілігін қоғамның жоғарғы топтары да атап өтті.

Г.Н. Потанин Ш. Уәлиханов Мокрин форштадтының шекарасында тұрған тұрмыстық жағдайын сипаттай отырып, өз үйінің нашарлығына қарамастан, «Уәлиханов үйді байлар сияқты жабдықтап, өзі керемет киініп, тырнақтарына күтім жасады және бір саусағындағы тырнағын қытайша өсірген» деп атап өтті (Потанин, 1904: XX), сонымен қатар «қырғыздардың сұрауы бойынша келген қырғыз қызметшісімен, ол әрдайым адамгершілік және жылы ықыластық танытпады, мүмкін ол қырғыз халқына жамандық ойлаған жоқ, бірақ оған жақсылық тілей отырып, өз халқының болашағына қызмет ету оның арманы болды» (Потанин, 1904: XXXI).

Айта кету керек, дала ақсүйектерінің жоғары дала кастасына жататындығы туралы ұжымдық сана Сібір әкімшілері үшін алаңдаушылық тудырмады. Реформадан кейінгі жылдары империяның орталығындағы қоғамдық қатынастарды сақтандыру мәдени интеграцияның күрделі процестері өрбіген елдің шетін де айналып өтпеді. Жоғары ресейлік бюрократия үшін шеткі-аймақтық дворяндар арасындағы сепаратистік жағдай мәселесі өзекті болды, ол әсіресе 1860 жылдардың басында батыс өлкесінде және поляк патшалығында айқын көрінді. Осы тұрғыдан алғанда, 1860–1880 жылдары империялық экспансия мен отарлаудың эпид. орталығына айналған Батыс Сібір мен дала аймағындағы сұлтан тектерінің ең үлкен ұрпақтарына әкімшілік қамқорлық көбінесе шенеуніктердің (Г.Х. Гасфорд, А.О. Дюгамель және т. б.) еуропалық білімді дала ақсүйектерінің қарапайым халыққа деген жанашырлығымен басталған жоқ және оларды зиянды әсерлерден қорғауға және үнемі бақылауда ұстауға ұмтылыс болды.

Г. Уәлихановтың қызметтік тізімінде оның қызметі және кәсіби әскери мансап сатысы бойынша қозғалысы туралы мәліметтерден басқа, 1863 жылғы қаңтар-наурыз айларында Вильно қаласына барған іс-сапары туралы ақпарат поляк көтерілісшілерімен байланыстың жоқтығы туралы жазбамен енгізілді (XVI–XX ғасырлардағы орыс дереккөздеріндегі Қазақстан тарихы, 2007: 317).

Сонымен қатар, рулық ақсүйектердің әлеуметтік-мәдени сәйкестігі Ресейдегі және елдің шығыс шеткі шалғай аймақтары ұзақ мерзімді және қазіргі саяси жағдайға байланысты түзетіліп, Ресей империясының әкімшілік, әскери, білім беру және мәдени дәстүрлер жүйесіне берік енген жаңа этникалық интеллигенцияның ұлттық және таптық амбицияларын белсендірді.

Сонымен қатар, ақсүйектердің рулық әлеуметтік-мәдени ерекшелігі Ресейдегі және елдің шығыс шетіндегі шалғай аймақтардағы ұзақ мерзімді және Ресей империясының әкімшілік, әскери, білім беру және мәдени дәстүрлер жүйесіне соншалықты берік енген қазіргі саяси жағдайға байланысты түзетіліп, жаңа этникалық зиялылардың ұлттық және таптық шамдануын белсендірді. 1860–1880 жылдары Ресей мемлекетінің Дала өлкесі мен Түркістан бағытында ілгерілеуі, байырғы халықты орыстандырудың күшейтілген тәжірибелерімен қатар, жергілікті халықтарға мұсылмандық ықпалдың күшеюіне алып келді, осыған байланысты көбінесе негізсіз емес, патша әкімшілігіне қазақ ақсүйектері көшбасшыларының ұстанымы алаңдаушылық туғызды. 1860 жылдардың аяғында Ресей билігі мұсылман қазақтарының Іле өлкесіне қоныс аудару фактісіне тап болған кезде, олар бұл қозғалыстарды репрессиялық тәсілдермен шектеуге мәжбүр болды. Бұл ретте, орыс барлау қызметі ұсынған деректерде кейбір қазақтың қоғам және әскери қайраткерлерінің мұсылман сепаратизмін белсенді қолдауы туралы айтылды. Атап айтқанда, Г. Уәлиханов «...бұрын жергілікті дала ұлы адамдардың отаны болған, мысалы: Темірлан, Шыңғысхан, Бату, және осы жаулап алушылар Ресейді үрейлендіріп, тіпті оны құлдыққа айналдырған» деп мәлімдеді (ҚР ОМА. 44 қ. 1 т. 43608 іс. 4 п.).

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы Ресейдегі қоғамдық-саяси қозғалыс қазақ зиялыларының идеяларының эволюциясы мен саясаттануының маңызды факторы болды, әртүрлі траекториялар бойынша отаршылдыққа қарсы үдеріспен және Азия перифериясының жергілікті халықтарының ұлттық өзін – өзі анықтауымен біріктірілді. Бұл тұрғыда 1894 жылдан бастап Омбыда басылып шыққан «Степной край» газетінің белсенді редакция мүшесі және тілшісі болған Әлихан Бөкейхановтың (Ә. Бөкейханның) өмірбаянынан айқын көрінеді. Басылымның редакциялық алқасының көп бөлігі саяси жер аударылғандармен (И.И. Грибанов, Н.П. Лоскутов, В.Д. Соколов) құрған, ал сібірлік облыстық (Г.Н. Потанин, Н.М. Ядринцев, С.П. Швецов) танысу әрі бірлескен жұмысы оның қоғамдық өмірге енуіне ықпал етіп қана қоймай, сонымен бірге публицистикалық тәжірибелер оның санасында демократиялық көзқарастар мен сенімдерді айтарлықтай дамытты. Ә.Н. Бөкейханов орыс отарлауына өзінің сыни көзқарасын айқын білдірді: «алғашқы жаулап алу тек байыту мақсатында жасалды, ал алғашқы жаулап алушылар мәдени рөлге мүлдем дайын болмады. Олар дөрөкі, тапшыл көзқарастағы надан адамдар болды... Өздерінің еңбектері арқылы өзін асырап бағу, тым құрығанда табиғаттың байлығын дұрыс пайдаланбай күш-жігерлерін жұмсай

да алмаған. Керісінше, күн-көрістің бастың қамына кіріскен жаулап алынған бөтен адамды тонау және табиғи байлықты ұрлаған» (Мурсалим, 2012: 15). Бөкейхановтың саяси өмірбаянының маңызды сюжеті 1905 жылы I Мемлекеттік думаның депутаты болып сайлануы және осы мәртебеде белсенді публицистикалық қызметті жалғастыру, атап айтқанда «отарлық саясат пен жергілікті бюрократияның қызметін сынға алған мақалалар» жариялануы» болды (Аюпова, Кусаинов, 2017: 16).

Қорытынды

Қорытындылай келе, қазақ ұлттық зиялы қауымының қауымдастығын институционализациялау, сондай-ақ зерттелетін кезеңде топтың әлеуметтік-мәдени бірегейлігін қалыптастыру процесі ресейлік білім беру құрылымдары мен отарлық мәдени регрессияның ықпалы жағдайында жүзеге асырылды деп айтуға болады. Бұл ретте, қазақ қоғамының ақсүйектер топтарынан жұмылдырылатын ұлттық зиялы қауым өкілдері отарлаушылардың тілін, мәдени кодтары мен әлеуметтік мінез-құлық стратегияларын меңгере отырып, өздерінің ұлттық дәстүрлерін тұрақты құндылық ретінде қабылдай отырып, бастапқы бірегейлігін сақтап қалды.

Қазақ зиялылары көшбасшыларының бірегейлігінің бастапқы қосарлануы көбінесе ішкі отарлау ерекшелігімен айқындалды, оның координаттар жүйесінде «өз» (Тольц, 2013) аумақтарының шеңберіне кіруі және игеру құралы ретінде ауылшаруашылық тәжірибелерін таңдауы сөзсіз болды және жаңа субъектілерге қатысты үстемдік пен мәжбүрлеудің империялық моделін тудырды. Шалғай аймақтардағы Ресей Империясы өзінің саяси бағытын таратуға өте мұқтаж болды, жергілікті халықты тыныштандыру, жергілікті ақсүйектермен екі жақты ынтымақтастық құру және оның мансаптық өсуіне кең мүмкіндіктер берілуіне әкелді. Сонымен қатар, кейінгі империялық кезеңде қазақ зиялыларының әлеуметтік-мәдени бірегейлігі Ресейдегі қоғамдық-саяси қозғалыстың өршуі, әлеуметтік радикализмнің өсуі, отаршылдыққа қарсы идеялардың таралуы салдарынан елеулі түзетуге ұшырады, бұл негізінен бірегейліктің өзгеруіне, ұлттың дүниетанымы мен саяси түсініктеріндегі өзектілікке әкелді.

АВТОРЛАРДЫҢ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

Зерттеуге қатысқан авторлардың есімдерінің тізбегі мақаланың жазылуына қосқан үлесіне қарай анықталған. **Абсаттарова Ж.Б.**, гуманитарлық ғылымдар магистрі, зерттеудің идеясын қалыптастырды, сондай-ақ мақала концепциясын әзірлеу барысында мақсаттар мен міндеттерді анықтады. Сонымен қатар, алынған деректерді талдау мен интерпретациялауға да қатысты.

Мажитова Ж.С., тарих ғылымдарының докторы, профессор, бастапқы деректерді жинауда және мақаланың мәтінін жазуда елеулі үлес қосты. Мақала жазу барысында зерттеу әдістемесін әзірлеуге жауапты болды, жұмыстың ғылыми негізін қалыптастыруға үлес қосып, сонымен қатар проблеманы қою, зерттеу барысында алынған тарихнама деректерін жүйелендіруде тең дәрежеде қатысты, оларды талдау барысында өңдеп, жариялауға арналған мақаланың финалдық нұсқасы ретінде бекітті.

МҮДДЕЛЕР ҚАҚТЫҒЫСЫ

Бұл жұмыстың авторлары мүдделер қақтығысы жоқ екенін мәлімдейді.

Әдебиеттер тізімі

- Абселемов С.А. Аграрная колонизация Степного края в российской и казахстанской историографической традиции (вторая половина XIX – начало XXI вв.): автореф. дис. ... канд. ист. наук. Омск, 2019. 26 б. <https://doi.org/10.25205/1818-7919-2019-18-8-48-58>
- Абуев К.К. Султан-Газы Валиханов. Степной край Евразии: Историко-культурные взаимодействия и современность. Тезисы докладов и сообщений IV международной научной конференции, посвященной 170-летию Г.Н. Потанина и Ч.Ч. Валиханова. Под ред. А.П. Толочко. Омск: Изд-во ОмГУ, 2005. С. 139-144. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-148-3-75-90>
- Айтмухамбетов А.А. Казахские служащие Российской империи: формирование, профессиональная и общественно-политическая деятельность в XIX – начале XX вв. (исторический аспект): дис. ... доктора истор. наук. Семей, 2010.
- Асылбеков М.Х. Сеитов Э.Т. Алихан Букейхан – общественно-политический деятель и учёный. Алматы, 2003. 148 с.
- Аюпова З.К., Құсайынов Д.Ө. Алаш қозғалысы және қазақ қоғамындағы саяси сананың серпілісі. *Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университетінің хабаршысы*. 2017. № 3(35). Б. 16–25.
- Бисенова А., Мукашева А. Колониальные интеллектуалы: между просвещенческой и представительской ролью. *Новое литературное обозрение*. 2020. № 6 (166). 445–449 с.
- Букейханов А.Н. *Исторические судьбы киргизского края и его культурные успехи*. Таңдамалы (избранное). Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. 216 б.
- Валиханов Ч. Ч. Статьи. Переписка. Алма-Ата: Казах. объедин. гос. изд-во, 1947. 151 с.
- Григорьев В.В. Об отношении России. Речь, произнесенная исправляющим должность профессором В. Григорьевым. Одесса, 1840. 18 с.
- Джераси Р. *Окно на Восток: Империя, ориентализм, нация и религия в России*. М.: Новое литературное обозрение, 2013. 548 с.
- Ерофеева И.В. *Символы казахской государственности (позднее средневековье и Новое время)*. Алматы: Аркаким, 2001. 152 с.
- Заметка Н. Веселовского. Сочинения Чокана Чингизовича Валиханова. СПб.: Типография Главного управления уделов, 1904. Б. I–III.
- Ибрагимов И. Биографические сведения о Ч. Валиханове. Сочинения Чокана Чингизовича Валиханова. СПб.: Типография Главного управления уделов, 1904. С. XL–XLVI.
- История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков. Алматы: Изд-во «Дайк-пресс». 2006. Т. VII. Г. Н. Потанин. Исследования и материалы. 594 с.
- Мажитова Ж.С. *Институт биев: подходы и интерпретации в российской и казахстанской историографии*. М.: «КДУ», «Университетская книга», 2015. 352 с. <https://doi.org/10.31453/kdu.ru.978-5-7913-1153-5-2020-370>
- Миньяр-Белоручева А.П. Типология исторического дискурса. Язык и текст. 2015. Т. 2. № 2. URL: <http://psyjournals.ru/langpsy/2015/n2/Minyar-Beloroucheva.shtml>. <https://doi.org/10.17759/langt.2015020202>

Мурсалим Б. *Алашорда*. Фотоальбом (при поддержке НДП «Нур Отан»). Алматы: «Орхон» Баспа үйі, 2012. 304 с.

Нуркина Ж.Б., Чуркин М.К., Аманжолулы А.Е., Утегенов М.З. Личная и политическая биография Г. Валиханова в имперском контексте Российской колонизации XIX – начала XX вв. *Былые годы*. 2023. № 18(1). С. 230-238. <https://doi.org/10.13187/bg.2023.1.230>.

Нуркина Ж., Абиль Е., Мажитова Ж. Колонизация Азиатской России в представлениях Г.Б. Валиханова (на материалах празднования 300-летнего юбилея присоединения Сибири). *Вестник Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки*. 2024. №3(148). С. 75-90 бб. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-148-3-75-90>

Письмо Султан-Газы Валиханова. *Новое время*. 1890. № 5305. С. 4–6.

Потанин Г.Н. Биографические сведения о Ч. Валиханове. Сочинения Чокана Чингизовича Валиханова. СПб.: Типография Главного управления уделов, 1904. С. IV-XXXIV.

Прохоров И. Малоизвестны, но достойны внимания. *Казахстанская правда*. 2021. № 157. 20 августа.

Сабитов Н. *Мектебы и медресе у казахов*. Алма-Ата: Республика, 1950. – 43 б.

Тажибаев Т.Т. *Педагогическая мысль в Казахстане во второй половине XIX в.* Алма-Ата: Республика, 1965. 164 б.

Тольц В. *«Собственный восток России»*: Политика идентичности и востоковедение в позднеимперский период. М., 2013. 336 б.

Труды Частного Сопещения, созданного 20 мая 1907 г. Степным генерал-губернатором по вопросам о нуждах киргизов Степного края. Омск: Тип. Акмолинской области, 1908. 90 б.

Удербаета С.К. *Казахские чиновники Туркестанского края*. Алматы: Қазақ университеті, 2020. 200 б. <https://doi.org/10.1163/22138617-12340283>

Шамахов Ф.Ф. *Школа Западной Сибири между двумя буржуазно-демократическими революциями (1907–1917 гг.)*. Томск: Томский ун-т, 1966. 191 с.

Ядринцев Н.М. Биографические сведения о Ч. Валиханове. Сочинения Чокана Чингизовича Валиханова. СПб.: Типография Главного управления уделов, 1904. С. XXXV-XXXIX.

Ядринцев Н.М. *Сибирские инородцы, их быт и современное положение*. Этнографические исследования с приложением статистических таблиц. СПб: Изд-во И.М. Сибирякова, 1891. 630 б.

Жанар Абсаттарова^а, Жанна Мажитова^б

^аКарагандинский университет имени Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан

^бНАО «Медицинский университет Астана», Астана, Казахстан

Факторы формирования социокультурной идентичности казахской интеллигенции в имперский период (середина XIX – начало XX века)

Аннотация. В статье раскрываются факторы формирования социокультурной идентичности казахской интеллигенции имперского периода на материале жизненного пути лидеров племенной степной аристократии и сюжетов общественно-политического дискурса середины XIX – начала XX веков. Было обнаружено, что коренные аристократы в условиях колонизации России приняли меры для поддержания своего мнения путем общения и присоединения к имперской администрации. Политика преодоления культурных различий в практической деятельности

имперской власти осуществлялась путем обращения к российским образовательным практикам степной аристократии по отношению к коренному населению, что рассматривалось как средство ее интеграции в общество. Кроме того, сложившаяся идентичность казахской аристократии, находящейся под влиянием российских образовательных институтов, приобрела дуальный характер в связи со сложным социально-политическим и культурным контекстом внутренней колонизации: миграционным движением в степной край, либеральными реформами и контрреформами, ростом общественного сознания, политического и национального радикализма. Присоединившись к системе административных, военных и общественно-политических процессов, имевших место в Российской империи в период исследования, выполняя функции имперских экспертов, служа государственному режиму, представители аристократической элиты прекрасно осознавали, что они участвуют в культуре и поведенческих стратегиях соотечественников, что свидетельствует о возникновении антиколониального, в той или иной степени антирусского состояния.

Ключевые слова: Казахская интеллигенция; социокультурная идентичность; Степной край; образовательная политика; колонизация.

Zhanar Absattarova^a, Zhanna Mazhitova^b

^aKaraganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan

^bJSC «Astana Medical University», Astana, Kazakhstan

Factors of formation of socio-cultural identity of Kazakh intelligentsia in the Imperial period (mid-19th – early 20th centuries)

Abstract. The article presents an analysis of the factors that shaped the socio-cultural identity of Kazakh intelligentsia during the imperial period. It draws upon the biographies of leaders from tribal steppe aristocracies and subjects of socio-political discourse from the mid-19th to early 20th centuries. It is established that the indigenous aristocracy in the circumstances of Russian colonization sought to preserve its status through contacts and merger with the imperial bureaucracy and state power. The policy of overcoming cultural differences in the practical activities of the imperial authorities was realized in relation to the indigeneous population by means of addressing Russian educational practices to the steppe aristocracy, which was considered as a tool of its incorporation into society. At the same time, the identity of the Kazakh aristocracy, which was formed in the sphere of influence of Russian educational institutions, had a dual character, which was conditioned by the complex socio-political and cultural context of internal colonization: the resettlement movement in the Steppe region, liberal reforms and counter-reforms, the growth of social consciousness, political and national radicalism. Being included in the system of administrative, military, socio-political processes taking place in the Russian Empire in the period under study, performing the functions of imperial experts and demonstrating servility to the state regime, representatives of the aristocratic elite were acutely aware of their involvement in the culture and behavior strategies of their compatriots, which contributed to the spread of anti-colonial, partly anti-Russian sentiments, strengthening national identity.

Keywords: Kazakh intelligentsia; socio-cultural identity; Steppe region; educational policy; colonization

References

- Abselemov S.A. Agrarian colonization of the Steppe region in the Russian and Kazakh historiographic tradition (second half of the 19th – early 21st centuries). Omsk, 2019. 26 p. <https://doi.org/10.25205/1818-7919-2019-18-8-48-58> [in Russian].
- Abuev K.K. Sultan-Gazy Valikhanov. Omsk, 2005. P. 139–144. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-148-3-75-90> [in Russian].
- Aitmukhambetov A.A. *Kazakh employees of the Russian Empire: formation, professional and socio-political activities in the 19th – early 20th centuries. (historical aspect)*. Semey, 2010. 148 p. [in Russian].
- Asylbekov M.X., Seitov E.T. *Alikhan Bukeykhan – social-political figure and scientist*. Almaty, 2003. 148 p. [in Russian].
- Ayupova Z.K., Kusayinov D.O. The Alash movement and the breakthrough of political consciousness in the Kazakh society. *Bulletin of the Kazakh humanitarian law Innovation University*. 2017. 3(35), 16-25. [in Kazakh].
- Bisenova A., Mukasheva A. Colonial intellectuals: between the enlightenment and representative roles. *New Literary Review*. 2020. 6(166), 445–449. [in Russian].
- Bukeikhanov A.N. *Historical destinies of the Kyrgyz region and its cultural successes*. Almaty, 1995. 216 p. [in Russian].
- Dzherasi R. *Window to the East: Empire, Orientalism, Nation and Religion in Russia*. Moscow, 2013. 548 p. [in Russian].
- Erofeeva I.V. *Symbols of Kazakh statehood (late Middle Ages and New Times)*. Almaty, 2001. 152 p. [in Russian].
- Grigor`ev V.V. *On Russia's Attitude Toward the East: A Speech Delivered by Professor V. Grigoriev, the Acting Professor*. Odessa, 1840. 18 p. [in Russian].
- Ibragimov I. Biographical information about Ch. Valikhanov. (Saint-Petersburg, 1904, XL–XLVI p.) [in Russian].
- History of Kazakhstan in Russian sources of XVI–XX centuries. Almaty, 2006. 594 p. [in Russian].
- Mazhitova Zh.S. *Biy Institute: approaches and interpretations in Russian and Kazakh historiography*. Monograph. Moscow, 2015, 352 p. [in Russian].
- Min'yar-Beloruicheva A.P. Typology of historical discourse, Language and text. 2015. T. 2. URL: <http://psyjournals.ru/langpsy/2015/n2/Minyar-Beloruicheva.shtml> [in Russian].
- Mursalim B. *Alashorda*. Photo album. Almaty, 2012. [in Russian].
- Nurkina Zh.B., Churkin M.K., Amanzholuly A.E., Utegenov M.Z. Lichnaya i politicheskaya biografiya G. Personal and political biography of G. Valikhanov in the imperial context of Russian colonization of the XIX – early XX centuries, *Bylye gody*. 2023. 18(1). 230–238. [in Russian].
- Letter from Sultan-Gaza Valikhanov, *New time*. 5305, 4-6 (1890) [in Russian].
- Potanin G.N. Biographical information about Ch. Valikhanov. (Saint-Petersburg, 1904. p. IV–XXXIV) [in Russian].
- Prohorov I. Little known, but worthy of attention, *Kazakhstanskaya Pravda*, 157, 4 (2021) [in Russian].
- Sabitov N. Mektebe and madrasah among Kazakhs. (Alma-Ata, 1950, 43 p.) [in Russian].
- Shamaxov F.F. *School of Western Siberia between two bourgeois-democratic revolutions (1907–1917)*. (Tomsk, 1966, 191 p.) [in Russian].
- Tazhibayev T.T. *Pedagogical thought in Kazakhstan in the second half of the nineteenth century*. Alma-Ata, 1965. 164 p. [in Russian].

Tol'c V. «Russia's Own East»: Identity Politics and Oriental Studies in the Late Imperial Period. (Moscow, 2013. 336 p. [in Russian].

Proceedings of the Private Meeting convened on May 20, 1907 by the Steppe Governor General on the needs of the Kyrgyz of the Steppe region. Omsk, 1908, 90 p. [in Russian].

Uderbaeva S.K. Kazakh officials of the Turkestan region. Almaty, 2020, 200 p. [in Russian].

Valixanov Ch.Ch. Articles. Correspondence. Alma-Ata, 1947. 151 p. [in Russian].

Yadrincev N.M. Biographical information about Ch. Valikhanov. (Saint-Petersburg, 1904, p. XXXV-XXXIX) [in Russian].

Zametka N. Note by N. Veselovsky. Saint-Petersburg, 1904. p. I-III [in Russian].

Information about authors

Absattarova Zhanar Bazarbaevna – Senior Lecturer at the Department of History of Kazakhstan and the Assembly of the People of Kazakhstan, E.A. Buketov Karaganda University, Universitetskaya str. 28, 100024, Karaganda, Kazakhstan. <https://orcid.org/0009-0004-5428-1001>, shanar_77@mail.ru

Mazhitova Zhanna Sabitbekovna – Doctor of Historical Sciences, professor of the Department of Social and Humanitarian Sciences «Astana Medical University», Beibitshilik str, 49a, 010000, Astana, Kazakhstan. <https://orcid.org/0000-0003-3712-2127>, zhanna013013@gmail.com

Авторлар туралы мәлімет

Абсаттарова Жанар Базарбайқызы – Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан тарихы және Қазақстан халқы Ассамблеясы кафедрасының аға оқытушысы, Университетская көшесі, 28, 100024, Қарағанды, Қазақстан. <https://orcid.org/0009-0004-5428-1001>, shanar_77@mail.ru

Мажитова Жанна Сабитбековна – тарих ғылымдарының докторы, профессор, «Астана медицина университеті» КЕАҚ әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар кафедрасының профессоры, Бейбітшілік көшесі, 49а, 010000, Астана, Қазақстан. <https://orcid.org/0000-0003-3712-2127>, zhanna013013@gmail.com

Сведения об авторах

Абсаттарова Жанар Базарбаевна – старший преподаватель кафедры истории Казахстана и Ассамблеи народа Казахстана, Карагандинский университет имени Е.А. Букетова, ул. Университетская, 28, 100024, Караганда, Казахстан. <https://orcid.org/0009-0004-5428-1001>, shanar_77@mail.ru

Мажитова Жанна Сабитбековна – доктор исторических наук, профессор кафедры социально-гуманитарных наук, НАО «Медицинский университет Астана», ул. Бейбитшилик, 49а, 010000, Астана, Казахстан. <https://orcid.org/0000-0003-3712-2127>, zhanna013013@gmail.com

Мақала 15.07.2024 редакциясына түсті; 16.09.2024. рецензиядан кейін мақұлданды; 30.09.2024. жұртшылыққа қабылданды.